

Finn Olstad

Den nye tid

Tanker omkring et skuespill

Ei helt spesiell bok kom ut i Kristiania i 1891. Det var «Den nye tid», et skuespill i tre akter. Walter Spleen kalte forfatteren seg. Men han het egentlig Olav Bergenn, og ga ut stykket på eget forlag.

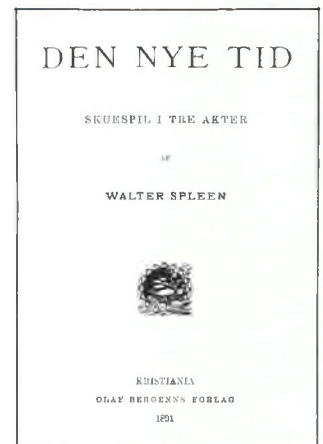
Det spesielle med boka var at den var skrevet av en arbeider. Olav Bergenn var typograf og fagforeningsmann. I 1886 var han blitt formann i Den Typografiske Forening i Kristiania. I 1891 satt han som lønnet forretningsfører i foreningen og var den reelle lederen. Som fagforeningsleder hadde han skrevet flere mindre ting - innlegg, artikler og sanger. Men å skrive et skuespill!

«Den nye tid» er kanskje ikke noe godt skuespill. Det kan virke stivt, og ikke minst har hovedpersonen Per Tangen en hang til lange, filosofiske utlegninger. Det blir aldri noe helstøpt drama, men spriker i mange forskjellige retninger. Det behandlet «alt som fandtes mellom himmel og jord», ble det sagt. ¹ Forfatteren har hatt for mye på hjertet på én gang.

Handlingen rammes inn av to parallelle kjærlighetshistorier, som aldri tar av. Per Tangen er tiltrukket av Leonore Gyldenborg, og hans søster Karen er gryende forelsket i Alexander Gyldenborg. Men det kan aldri bli til noe, for Tangen er bare reparatør på en fabrikk, mens Leonore og Alexander er barn av fabrikkeieren.

Det som driver stykket framover, er en streik ved fabrikk. Tangen står utenfor, som reparatør og teknisk leder for fabrikk, men stiller seg solidarisk med sine kamerater. Tre tillitsmenn dukker imidlertid opp: Dahl, Erichsen og Salvesen. I tillegg er det noen mindre biroller. Forfatteren Holmsen kommer og lirer av seg en tale, fylt med «bjørnsonsk» svada. Mester Bummel og Jahn Fusel lager en del fyll og spetakkel.

Det er lett å se at stykket langt på vei er uttrykk for Bergenns egne erfaringer. Typografstreiken i 1889 danner bakgrunnen. Bergenn var selv den egentlige streikelederen, skriver hans kollega Niels Jul-Larsen i typografenes jubile-

Olav Bergenn ga ut skuespillet «Den nye tid» på eget forlag i 1891, under psevdonymet Walter Spleen.

umsberetning. Derfor var det få som «har virket under vanskelige forhold og vært utsat for større hat og forfølgelse fra principalenes side end han.»² Hovedpersonen, Per Tangen, er som et speilbilde av Bergenn selv. Han har samme sindige, rolige karakter. Han har samme trang til å stille seg i bakgrunnen. Og først og fremst er han talerør for Bergenns egne tanker om forholdene mellom klassene og innad i arbeiderbevegelsen.

Slik gir skuespillet «Den nye tid» innsyn i tanker og meninger til en framstående arbeiderleder i tida omkring 1890. Det er relativt trygt å si noe om dette. Men vi kan også gå videre og spørre: Hva kan Bergenns skuespill fortelle om arbeiderne og klasseforholdene ved inngangen til 1890-årene? Da må vi konfrontere dette skuespillet med det vi ellers tror og vet om denne tida.³ Det er også fristende å spekulere over et tredje tema, som gjelder forholdet mellom diktning og virkelighet. I hvilken grad greide Olav Bergenn å tyde tegnene i tida? Hvordan traff hans kunst vesentlige utviklingstrekk?

«En streik er blot et forsøg - en viljesytring»

Den nye tid var en tid med streiker. Den påstanden ligger vel implisitt i skuespillet. Samtidig betyr det at streik var noe nytt. Ved inngangen til 1890-årene var det få som hadde noen klar formening om hva en streik innebar, hva som krevdes av plan, forberedelser osv. Bare få grupper hadde vært ute i streik. Og egentlig var det bare typografene i Kristiania som hadde noen virkelig tradisjon med streiker. De hadde gjennomført flere lokale aksjoner. Og i 1889 hadde de vært oppe i den første og hittil eneste større, velorganiserte og planmessig gjennomførte streiken her til lands.

Ingen visste mer om streik enn Olav Bergenn, som hadde vært formann og forretningsfører for Den Typografiske Forening i disse streikeårene. Hva forteller han så publikum om årsaker, gjennomføring og virkningen av en streik? Forbausende lite, når vi leser dette stykket hundre år seinere. Forklaringen er kanskje at det konvensjonelle synet på et drama sto i veien. Slikt var ikke emne for høyverdig teater. Det hørte snarere hjemme i fagbladet.

Vi får likevel vite noe. Arbeiderne krevde ikke bare lønnsforhøyelser. De var «utilfredse med den nye bestyrer», og ville ha ham vekk. Her er to hovedtemaer i streiker som hadde vært, og for så vidt i streiker som skulle komme i de nærmeste tiårene. En ny, «brutal» bestyrer eller formann ble gjerne

Et Folkemøde i Kristiania i vore Dage.

skyteskive for arbeiderne og den umiddelbare foranledning til streik. Dette var menn som ble satt til å gjøre produksjonen mer effektiv og rasjonell. De innførte nye arbeidsordninger, og satte gamle hevdvunne rettigheter for arbeiderne til side. Dermed støttest de mot arbeidernes ære og selvbevissthet, og også mot deres materielle interesser. For nyordningen innebar gjerne lavere arbeidspriser, eller med andre ord mer arbeid for å tjene det samme.

Slike konflikter grep inn i bedriftseiernes styringsrett. Konsul Gyldenborg sa, som de fleste virkelige arbeidsgivere, «at bestyreren var det alene hans sag at ansætte og afskedige». Dermed lå det an til krig på kniven. Slik var også erfaringen fra 1889-streiken, selv om kravet den gang var mer generelt. Typografene krevde, ved siden av tariffestede lønns- og arbeidsvilkår, at det skulle være en grense for hvor mange læregutter som kunne ansettes (varierende med bedriftens størrelse). Det var et krav som grep inn i styringsretten, og som, med Aftenpostens ord, ville ta fra trykkeriene retten til «at være Herre i sit eget Hus» - «det er kun det første Skridt for at sætte Typograferne i stand til helt at tilrive sig Magten». ⁴

Men dette utbroderes altså ikke av Bergenn i «Den nye

Vittighetsbladet Vikings skildring av politiaksjonen for å hindre den store demonstrasjonen på Tullinløkka under typografstreiken i mars 1889. De to personene som er portrettert i sirkelene, er Social-Demokratens redaktør, Carl Jeppesen (med glorie) og trelasthandler Andersen, byoriginal og yrkesdemonstrant. Den sistnevnte var et yndet objekt når den borgelige vittighetspresse skulle portrettere en udannet og vulgær oppkomling av en arbeider.

tid». Her er han mer opptatt av virkningene av streiker. Streikeleder Erichsen har stor tro på seier over konsul Gyldenborg: «Jeg tænker ikke det varer længe, før han gi'r sig, jeg, når han mærker det blir alvor. - Om otte dage så er han færdig. - Å, før! Om tre fire. Kanske allerede imorgen!» Men Per Tangen heller kaldt vann i blodet: «I må ikke forespejle jer selv eller andre noget heldigt udfald.» For det er arbeidsgiverne som har overmakten. Arbeiderne vil raskt bli brødløse, mens sjefen vil kunne holde ut i lengre tid.

Dette synet var i samsvar med grunnleggende realiteter i 1880- og 1890-årenes arbeidsliv, noe Bergenn selv hadde kjent på kroppen. Typografene hadde ført den mest velorganiserte og planmessige streiken til da. De streikende ble understøttet og streikebrytere jagd vekk. Typografene holdt det gående i mer enn fire måneder. Men til slutt måtte de avblåse streiken og slutte fred på motpartens betingelser. De hadde ikke regnet med arbeidsgiversolidariteten, som fikk deres motstandere til å stå sammen trass i svære tap for enkelte. Men i «Den nye tid» hadde Bergenn trukket lærdommen. Her holdt faktisk konsulen på å gå konkurs og tape spillet. Arbeidsgiversolidariteten tok form av et strategisk giftermål, der sønnen Alexander valgte pengene og æren framfor kjærligheten til Karen Tangen.

Var så en streik aldeles håpløs? Det kunne i hvert fall ikke være Olav Bergenns erfaring. I lokale streiker hadde typografene oppnådd en god del i årene før 1889. I stykket lar han Per Tangen si at utfallet egentlig er uforutsigbart. Selv om en stor arbeidsgiver, som konsul Gyldenborg, i det lange løp kan sulte arbeiderne ut, er det ikke sikkert han lar det komme så langt. «Den omstændighed, vi skulde regne med, er, at visse forrætningsmæssige og sociale hensyn vil øve en bestemmende indflydelse på konsulens holdning, men i hvilken retning - det er endnu et spørgsmål. I ser altså, det vilde være tåbeligt at *tro* noget.»

Den dypeste begrunnelsen for en streik blir da for Tangen (og Bergenn) ikke muligheten for å få igjennom konkrete krav. Drivkraften kan ikke være troen på seier. Den må ligge dypere, som et behov for å uttrykke protest eller krav. Arbeidderen kan forlange høyere lønn. «Det er spørsmål om han opnår den; men den eneste måte, hvorpå han kan præcisere sin vilje, er at nægte at arbejde under den forlangte pris. En strejk er blot et forsøg - en viljesytring.»

Derfor er heller ikke en tapt streik noe egentlig nederlag. Det fører nok med seg mange ubehageligheter. Det fikk

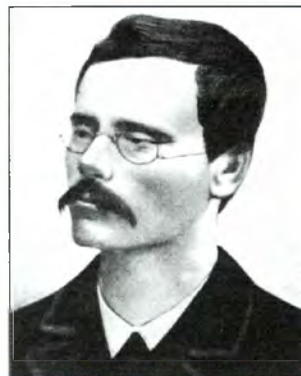
Bergenn merke etter 1889-streiken: Folk ble sparket ut fra jobben, og foreningen opplevde frafall, indre strid og angrep på ledelsen. Og han lar Karen Tangen si: «At også denne strejken skulde komme! Den sætter bare ondt blod - på alle kanter. (...) Jeg har i det hele taget aldrig seet så megen lumpenhet som her i denne tid har åpenbaret sig.»

Men det er broren som får det siste ordet: «Men det er såre godt, at der ruskes op engang imellem; det bringer altid lidt lys og luft i krogene og lidt mere bevægelse i ho'derne.» Her er Bergenn på linje med flere av sine kolleger blant sosialdemokrater og fagforeningsledere: Streiken får betydning ut over selve det konkrete utfallet. Den skaper nye holdninger og nye muligheter. Chr. Holtermann Knudsen sa det slik, i forbindelse med typografstreiken i 1889: «(...) men under strejken gik det op for flesteparten av de strejkende, at det ikke bare gjaldt en strid mellem dem og deres specielle arbejds-herre, men en kamp "paa død og liv" mellem kapital og arbejde i ordets fulde betydning.»⁵

Det er her tale om virkninger som det ikke er lett å se eller måle. Heller ikke Olav Bergenn hadde noe klart syn på streikens betydning for bevissthetsutvikling og seinere organisasjonsoppbygging. I hvert fall gjør han ikke det til noe tema i «Den nye tid». Hans personer utvikler seg lite. Deres tanker og bevissthet er nærmest upåvirket av den store katastrofen som den tapte streiken må ha vært. Men det var gjennom slike erfaringer at vanlige arbeidere skiftet sinn, og at de utviklet en aggressiv klassebevissthet og en solidaritet knyttet til bevisstheten om felles kamp mot utbytterne. Slik skapte den nye tid nye mennesker.

«Alle begreber med (...) -isme får man være forsiktig med» «Det nye menneske» er en hovedsak for Bergenn. Store deler av skuespillet kan leses som et forsøk på å definere de menneskelige egenskapene blant arbeiderne og finne noe å bygge framtida på.

Dahl kommer forsiktig inn fra høyre, og det er naturligvis symbolsk. «Jeg er en gammel mand, ser du, og liker ikke dette herre at gaa ifra arbejdet. Og ikke tror jeg det nytter noget heller.» Han representerer altså den gamle tid og en generasjon som må vike for de mer kampvillige og klassebevisste. Både Dahl og hans kolleger Erichsen og Salvesen er imidlertid svært knapt og skissemessig framstilt, og kan ikke på noen måte gi et fyllestgjørende inntrykk av meninger og holdninger blant arbeiderne.

Olav Bergenn ble valgt til formann i Den typografiske Forening i 1886. Han var foreningens forretningsfører fra 1888 til 1892 og ledet foreningen under den store typografstreiken i 1889.

Ikke minst savnes den brede rekken av mellomformer mellom den ærbødige, underdanige arbeideren og dem som var preget av kamplyst og klassebevissthet. Mange talte om felles interesser og fellesskap med arbeidsgiverne. De ønsket og trodde på samarbeid, men det måtte være et samarbeid som respekterte arbeiderne som likeverdige partnere, og som tok hensyn til arbeidernes interesser. Ikke minst kommer det tydelig fram i Bergenns eget fagblad, *Typografiske Meddelelser*, i 1880-årene. Men arbeidsgiverne nektet stort sett å samarbeide, og banet dermed veien for sterkere kampvilje og bevisstheten om to klasser med motstridende interesser.

Mens Dahl representerer fortidas arbeidertype, er Erichsen og Salvesen den nye tids menn. Erichsen er organisasjonsmannen, som skal ha alt i ordnede, parlamentariske former. Udelt sympatisk er han ikke, både innbilsk og selvhøytidelig. - «Ligeoverfor herr Dahls bemerkning skal jeg som formand få lov til at - bemærke, at jeg som formand må iagttå de parlamentariske regler.»

Dette var nok en type Bergenn kjente godt, både som mangeårig fagforeningsleder og som medlem av Kristiania Arbeidersamfund. Ikke minst var Arbeidersamfundets samtalelag, der også Bergenn i sin tid var med, noe av en utklekkingsanstalt for den slags parlamentariske arbeiderledere. De var gjerne venstremenn i 1880-årene, men mange av dem gle over til sosialdemokratene og Arbeiderpartiet. Det hadde nok også Erichsen gjort. I hvert fall sier han: «Jeg er vistnok socialist, jeg også, men -.»

«De! Er De socialist? (...) Nej, jeg er socialist, jeg ved, hvad socialisme er.» Det er altså Salvesen som sier dette - en rastløs iherdig mann, i kontrast til den sedate Erichsen med sin stakk og sin sigar. Det gjelder å gå på, i ord - «Bare lige på, - lige i fjæset på dem - de blodsugere; det har de godt af!» - og i gjerninger: «Så toger vi til borgen, - og så skal I se, der ikke blir mange hele vinduer igjen.»

Salvesen er en narr. Han kan knapt åpne munnen uten å si «Jeg er socialist» eller «Det er sosialisme». Han taler salvesesfullt om sosialismen. Men Salvesens sosialisme er som en løk uten kjerne. Det er vanskelig å finne noe egentlig innhold. Sosialisme blir alt og ingenting.

Her må vel Bergenn være på kollisjonskurs med virkeligheten? Han har i det hele tatt ikke gjengitt noe av hovedinnholdet i den sosialismen som ble forkynt i 1880- og 1890-årene, og som vi f.eks. finner i Social-Demokratens spalter. Var ikke dette en betydelig kraft i formingen av en ny bevisst-

het blant arbeiderne? Var ikke dette en motor i utviklingen av klassekamp og klassebevissthet? Demonstrerer Bergenn rett og slett sin uvitenhet om sosialismens innhold og betydning?

Bergenns framstilling er nok mer gjennomtenkt enn som så. Selv har han rett og slett ingen tro på sosialismen. Han lar sitt talerør Tangen oppsummere: «I det hele: alle begreber med tilhængsler som -dom og -isme får man være forsiktig med; thi såsnart en idé gjøres til system, svinder gjerne ideen bort.» Kristendommen er død, og sosialismen er stivnet til et system uten betydning for vanlige, levende mennesker.

Det er nok ikke Bergenn som er naiv, men heller de av oss som tror på ideologiens makt over sinnene den gang. Det fantes riktignok arbeidere som hadde tilegnet seg en del av sosialismens tankerekker og læresetninger. Men de fleste kom i hvert fall ikke lenger enn til slike upresise forestillinger som at sosialisme betydde «krig paa kniven mod det privatkapitalistiske samfundssystem», som Bergenns kollega K.A. Münnich sa på et folkemøte i 1890.⁶ Eller som en annen typograf skrev i fagbladet: «Socialismen vil kun bringe arbejdet i hævd, den anerkjender kun den rigdom som frembringes ved egne hænders arbejde.»⁷

Tanker om det sosialistiske samfunnet og veien til det spilte, som jeg mener å ha vist i et tidligere arbeid, ingen særlig rolle for mengden av fagorganiserte arbeidere i Kristiania i tida omkring 1890.⁸ Om de hadde noen forestillinger om det, kom det i hvert fall i liten grad til overflaten. Det var da heller ikke slike politisk-ideologiske forhold som fikk et stort antall arbeidere til å forlate Venstre og erklære seg som sosialdemokrater. Det skyldtes snarere at sosialdemokratene og Arbeiderpartiet representerte en kraftigere og mer pågående holdning til reformkrav som utvidet stemmerett, normalarbeidsdag og annet, og at de la sterkere vekt på at arbeiderne skulle opptre som en egen politisk enhet.

I «Den nye tid» lar Bergenn mengden av arbeidere komme til orde én gang, og det er da de erklærer seg som sosialister: Salvesen: «Ja, for jeg er socialist, skal jeg si' Dem!» Andre stemmer: «Det er jeg også! - jeg også! - jeg også!-». Karen: «Nå, - de er nok sosialister allesammen - ?» Tangen: «Ja, navnet have de vel alle, men salvellsens ånd og nåde fattes de fleste.» Det er noe treffende i dette, så overfladisk og skissemessig det enn er. Det er ikke innholdet som er det vesentlige, men «navnet». Det vesentlige her er en symbolsk markering av en vilje til klassekamp og til motstand mot «blodsugerne»

Socialdemokratisk agitasjon i annonse for og i partiets organ Social-Demokraten i 1890.

Naar vil de døve høre, de blinde se?

Svar: Naar de stumme taler!

Magthaverne — den besiddende klasse — er baade døv og blind for alt andet end sine egne interesser.

Ved sine besiddelser har det lille mindretal gjort sig til herrer over produksjonen, over arbeidsudbyttet; ved list og vold har de gjort sig selv til lovgivere, til dommere, til eneherkere saavel i stats- som kommune-anliggender, de har gjort sig selv til „folket“ og folket til trælle.

Læs lovene!

Skatteloven, kriminalloven, valgloven, skoleloven, fattigloven, handelsloven, haandværksloven, tyendeloven og hvad de nu alle sammen hedder, og du skal finde, at grundlaget i dem alle er:

Bevarelsen av det besiddende mindretals magt

og

tilintetgjørelsen av det store besiddelsesløse flertals ret!

Arbejder, hvorfor skrigger du ikke over uretten?

Du er stum, man har maalbundet dig; saavel stortingets som kommunens døre er stængt for dig.

Og alligevel, man har ikke kunnet kvæle os aldeles. Presseloven har lævnet os et lidet hul, hvorigjennem vi kan skrike ud vore klager og krav.

Nogle hundrede arbejdere har alt sluttet sig sammen og udgivet arbejderbladet

„Social-Demokraten“.

3 gange i ugen raaber det magthaverne i øret om al elendigheden og uretfærdigheden, men raabet er langt fra kraftigt nok, ligesaa mange tusender, som der nu er hundreder, maa være med; raabet maa blive til en torden, før de døve hører og de blinde ser!

Kom kammerater, lad os ikke kalde forgjæves, det er jo eders sag det gjælder. Abonner paa det blad, som kræver: ret for de forurettede, frihed for de undertrykte og velstand for de fattige.

og kapitalismen. Derfor er det også naturligt at «omvendelsen» kommer i forbindelse med en arbeidskonflikt, slik det faktisk gjerne skjedde i 1880- og 1890-årenes Kristiania.

Den sosialdemokratiske agitasjonen, med vekt på kamp, på begreper som kapitalisme og på framtidstro, traff stadig flere arbeidere hjemme. De fant her en meningsfull tolkning av utviklingen i arbeidslivet og av tilværelsen i det hele, og fikk samtidig utløp for opposisjon og protest. Ellers var det på mange områder ikke noe fundamentalt skille mellom venstre-arbeidere og sosialdemokrater. På denne måten ble det heller ikke noe stort sprang over i den sosialdemokratiske leiren. Det bidrar til å forklare sosialdemokratenes sterke frammarsj, men også hvorfor den jevne arbeider og sosialdemokrat i flere år kom til å stemme på Venstre ved valgene.

«Alle de stakkels djævla, der har kundskabs-
og dannelsesgraden»

«Tillidsmænd!» sier Karen Tangen, halvt foraktelig, halvt lattermildt. De tre brave tillitsmenn i Bergenns skuespill blir avkledd og latterliggjort. Den underdanige tradisjonalisten, den pompøse organisasjonsmannen og den brautende sosialistagitatoren faller alle igjennom som modeller for «det nye menneske.» Men det finnes en fjerde figur: Per Tangen.

Tangen er et mekanisk geni. Det er han som holder fabrikkens i gang, rent teknisk sett. Han er den intellektuelle, den tenksomme, den prøvende. Han plystrer opera, og gir seg gjerne til å «docere i de høyere materier». «At tænke - tænke selv. Logik, mere logik! Den er den, vi mangler.» Det er en holdning, som står i kontrast til de finere kretser, der en aldri «indlader sig» (som Leonore sier) «på at søge nye udgangspunkter», og der en «rå person» som fabrikkbestyrer Brubakken er den toneangivende.

Men er ikke denne intellektuelle arbeideren for god til å være sann? Han er i hvert fall ikke helt uten forbilder. Bergenn selv kunne nok i hvert fall delvis leve opp til det bildet han ga av sin helt i «Den nye tid». Allerede som skolegutt røpet han gode evner, kan kollega Jul-Larsen fortelle. I tre år oppholdt han seg i Tyskland, der han med «sin skarpe logiske sans og psykologiske evne» så og tilegnet seg mye. Han ble - med Jul-Larsens ord - «en dypsindig natur (...) en komplet filosof i dette ords sande betydning». - «Denne gjennemtænkte nøiagtighet var et typisk særkjende ved B(ergenn); men det gjorde ogsaa at han i mange henseender var tungvint og savnet den situasjonens raadsnarhet som hjelper under saa mange av livets vanskelige tilfælder.»⁹

Og så skrev han altså. Først arbeidet han ti timer i setteriet, så skrev han skuespill. Før det hadde han skrevet en filosofisk avhandling hvor han ville «fremstille grundformen i den menneskelige erkjendelse og tankeutvikling for den store almenhet». Han fikk visstnok en rosende uttalelse fra en professor, og besluttet å la verket trykke som artikkel i et filosofisk tidsskrift han var på vei til å starte. Men dette prosjektet falt i fisk, og derfor bestemte han seg for å trykke avhandlingen som bok. Han sto selv ved sette-kassen, men rakk aldri å få trykt mer enn tre ark.¹⁰

Det var andre, lignende talenter blant arbeiderne. En mann som Ole Georg Gjøsteen, formann i Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund i 1891-92, var instrumentmaker, oppfinner og skrev ei lærebok i fysikk. Han kastet seg inn i

skolepolitikken, og var der «umåtelig respektert», skriver Gunnar Ousland. Ingen av hans motstandere i bystyre og skoleutvalg «torde riktig binde an med ham, for han var rustet til tennene, og hans kårde for ut med lynrappe hogg før de visste ordet av det». ¹¹ Menn som Gjøsteen og Bergenn var neppe dårligere utrustet enn de arbeiderlederne som seinere kom til å bekle landets høyeste stillinger - som Gerhardsen, Torp og Bratteli.

Og det var flere begavede og kunnskapstørste arbeidere, selv om det var få forunt å skrive avhandlinger, skuespill og lærebøker. Bergenn lar Per Tangen si til Leonore Gyldenborg: «Jeg kan forsikre Dem, at dersom alle de stakkels djævle, der har kundskabs- og dannelsesgraden, skulde entre op i det gode selskab, vilde salonerne bli' overfyldte, frøken.» Gjennom arbeidersamfunn og fagforeninger hadde mange fått tak i bøker, fått undervisning, hørt foredrag og deltatt i debatter. Kunnskap og dannelse ble et ideal, som legitimerte kravet om å bli tatt opp som fullverdige medlemmer av samfunnet.

Men ville ikke disse klatre oppover og legge arbeiderklassen bak seg? Noen gjorde det. Typograf Olaus Holloe - kjent fagforeningsmann og radikaler i 1880-årene - endte f.eks. som redaktør og høyremann. De fleste var vel imidlertid stengt ute fra håpet om bedre stillinger, og var henvist til å utfolde sin energi og sitt talent innenfor arbeiderbevegelsen. Noen nektet imidlertid å klatre, om vi skal tro Olav Bergenns framstilling av Per Tangen.

Tangen kunne blitt bestyrer av fabrikken. Men han avslår alle tilbud om det: «(...) jeg er ikke bekvem for advancements.» Bevisst skyr han enhver mulighet til en overordnet eller selvstendig stilling. «De vil ingen ting,» anklager Leonore. «Det måtte været en let sag for Dem i de år, De har været her, at svinge Dem op til en selvstendig stilling, selv til en direktørpost.» Da ville han også ha vunnet Leonore selv. Men Tangen vil ikke risikere å komme på kant med arbeidernes interesser. «Ingen tjener to herrer til takke.»

Hånd i hånd med Tangens motvilje mot å klatre går en moralsk fordømmelse av konkurransesamfunnet. I «den demokratiske livskonkurrance» gjelder det å skaffe seg rikdom og makt. Da blir en også æret og respektert blant de «toneangivende». Men hva slags folk er det som stiger til vær's i denne konkurransen? Det er menn som den «rå» Brubakken, som «forstår (...) sin fordel». Nøkkelen til det gode selskap ligger i å søke sin egen fordel på andres bekost-

ning. «At leve på fordelene er at leve på spill og snyderi. Men dette er så indgroet i os, at vi ler af den, som blir snydt, og ta'r hatten af for den, som snyder os. Det er ligefrem den herskende livsanskuelse - samfundets moral.»

Det dreier seg her om en dyptfølt moralsk kritikk av det kapitalistiske samfunns verdigrunnlag. Mot det settes et annet ideal: «Vi står ved indgangen til en ny tidsalder, en ny kultur, - den jævne menneskeligheds kultur.» Det innebærer: ingen belønning for den umoralske, ingen klasseforskjell, like rettigheter og muligheter for alle. «Da vil det netop vise sig, hvem der virkelig rager over, når alle står på samme platform. Nu er der nemlig nogen, som har klatret op på bænkene. Og det er det, som må forbydes.»

Dette innebærer ikke bare en kamp mot dem som har tilranet seg ære og makt. Det er også et krav nedover om menneskelighet og verdighet. «Pøbel? Nej, den skal afskaffes, både den fine og den grove. Den, som ikke vil være folk, putter vi i kjælderen.» Men først og fremst gjelder det: «Ingen klatring! Ned med dem!» Det er det som får Leonore til å snakke om Tangens «revolutionære syn». Leonore: «men - ned med os, det er altså løsenet?» Tangen: «Det er - kulturkravet.»

Men greier Tangen selv å etterleve dette, når det hele stilles på spissen? Det blir et dramatisk poeng da det viser seg at konsul Gyldenborg står i fare for å gå konkurs på grunn av streiken. Søsteren bønnfaller Tangen om å gripe inn. Det gjelder tydeligvis hennes framtid med Alexander Gyldenborg. Det gjelder arbeidernes framtid ved bedriften. Og det gjelder Tangens egen lykke - muligheten til et samliv med Leonore. Om du ikke gjør noe, sier Karen, er det forræderi «ikke alene mod arbejderne og mod bedriften, men også mod dig selv, mod mig og mod hende, som stoler på dig!»

Men Tangen står fast. «Konsulen konkurs - det er ensbetydende med arbejdernes sejer det!» Fabrikken blir nok satt i gang igjen, på de forlangte vilkår. Å gripe inn nå, «det vilde være forræderi mot arbejderne». Det betyr mer enn personlig lykke. Derfor hindrer Tangen også søsteren med makt da hun vil forsøke å overtale arbeiderne.

Arbeiderne har sin fulle rett til å slå det kapitalistiske bedriftslivet over ende. «Arbejdernes fordringer er altid berettigede.» - (Leonore: «Altid?») - «Ja, de kan jo ikke fordre mere end alt. (...) Producenterne tilkommer hele udbyttet af produktionen, ved De.» Det er en kjent sosialdemokratisk læresetning som Tangen her doserer. Så er han da en slags

sosialist eller sosialdemokrat likevel (betegnelsene brukes på denne tida om hverandre), selv om han bevisst unngår å slå om seg med slike store ord.

Men hva er hans mer positive program for en omforming av bedrifts- og samfunnslivet? Her er han taus. Det er vel symptomatisk, for ingen sosialister eller arbeiderledere hadde særlig klare og konkrete tanker om framtidsmålet. Kanskje kan vi gjette på at han, liksom en del andre belevte og sosialistisk innstilte arbeidere, så for seg produksjonsforeninger av arbeidere. Arbeiderne skulle gjøre seg til herrer over staten ved hjelp av allmenn stemmerett. Så kunne de overta maskinene og fabrikkene, eventuelt med full erstatning til eierne. De som produserte, fikk dermed råderett over produksjonsmidlene. De praktiske og mer prinsipielle sidene ved en slik produksjonsform var imidlertid ikke gjennomtenkt, og det viste seg da også at fagforeningenes forsøk på å etablere produksjonsforeninger i 1890-årene ble et slag i luften.

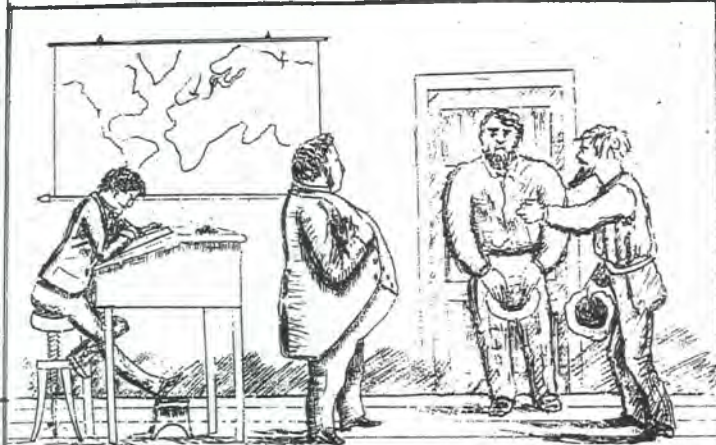
Noen klar eller uttømmende framstilling av Per Tangens tankeverden får vi egentlig ikke. Men det er klart at det her stiger fram en ny arbeideridentitet, der gruppe- eller klasseinteresser ligger til grunn. Hvilken rot hadde denne framstillingen i virkeligheten? Det spørsmålet lar seg neppe besvare fullstendig. Men den har i hvert fall tydelig utgangspunkt i Bergenn selv. Og den sindige og nøkterne telemarkingen Olav Bergenn ville vel ikke risikere å gjøre seg til latter for sine kolleger og kamerater med noe som var åpenbart hinsides virkeligheten? Om Per Tangen var for god for denne verden, må han ha truffet et ideal for flere av pionerene innen den framvoksende arbeiderbevegelsen.

«Det nye menneske»

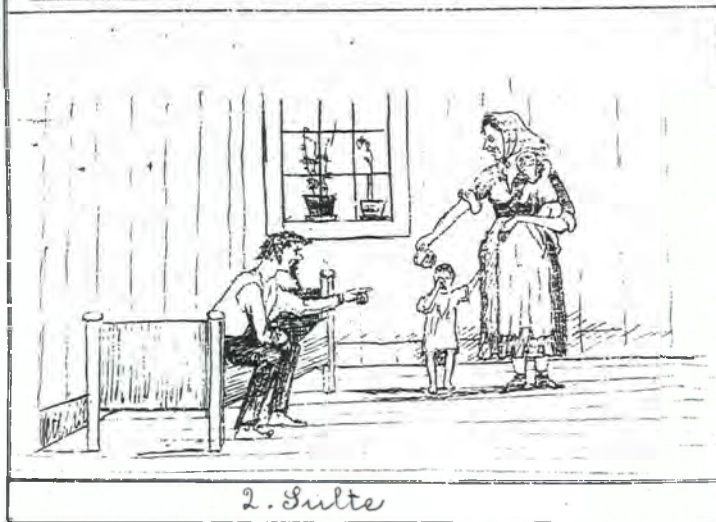
«Nej, jeg forstår alligevel ikke,» sier Karen Tangen til broren, «hvor du kan ha' nogen tro på disse mennesker!» Hun tenker på arbeiderne som nettopp har hatt streikemøte i Tangens hage (og trampet ned blomstene). Nei, sier Tangen, jeg har vel ingen tro på dem som taler, men dem som tier, kanskje. Og han blir filosofisk: «Det er mulighederne, ser du, de skjulte muligheder, - dette problematiske. De spragende gnister ser og kjender vi jo; men denne tause, mørke masse, hvorfra de skyder op, og som tungt og trægt glider frem gennem tiden, det er den, som er det mystiske, det magiske - som har muligheden af det ægte metal.»

Jeg mistenker at vi her står ved det som forfatteren selv

Arbeiderens Fremtidsutsigter. 1. Streike.

At fremtidsutsiktene var dystre for de arbeidere som ga seg ut i streik, ønsket det borgerlige vittighetsbladet *Vikingen* å vise med denne tegningen, som ble laget i forbindelse med en arbeidskonflikt på Aker mek. Verksted i 1884.

2. Sulte

ville betrakte som kjernen i sitt verk (selv om slike passasjer gjør stykket nokså uspillelig). Det er en visjon om skapelsen av «det nye menneske». Råstoffet er den tause massen av vanlige arbeidere, som knapt synes under arbeiderbevegelsens pionerer, ledere og aktivister. Det er ikke de «som skriger op, som slår om sig og kaver for sig», men de som «lider og tåler, som viger og forsager - hvad er det? - Er det sådan ligefrem svagheit og fejghed dette? Eller ligger der noget bag, - en bebudelse om en ny art - et nyt menneske?»

Dette er i utgangspunktet mennesker som gjennom gene-

rasjoner har båret på erfaringen av ufrihet, av å bli holdt nede, både materielt og åndelig. Liksom Karen Tangen i sine barneår: «Å, jeg husker så godt, (...) hvorledes vi stod og beundrede andre børn i fine klæder uden at turde våge os hen til dem, - hvorledes mor trak os tilside, når fremmede gik forbi, forat ingen skulde se vore filler; - hvorledes vi krøb, krøb og veg undaf, altid rædde for at være ivejen, forat genere og bli trådt på.» Det er her Tangen finner ufrihetens kilder. «Tro De mig, frøken,» sier han til Leonore, «det, som endnu holder proletariatet nede og er den sikreste borgen for Deres klasse og dens privilegier, det er den simple mands beundring for den fine verden.»

Men ufriheten, trelldommen og beundringen har sin betydning i utviklingen, slik Tangen ser det. «Den kultiverer følelseslivet - jordbunden.» - «Gjennem århundreder har jo vore fædre samlet indtryk, - indtryk af hunger og hån, af slid og slag, - og det er gåt slægten i blodet; det har dæmmet op vor udvikling, så der nu kanhænde er stof i os til noget af hvert.» Det gir muligheter til en ny utvikling, der frihet, fornuft og kultur blir det bærende.

Hvordan kan det skje? Tangen svarer med en sammenligning med den store renessansemaleren Rafael. «Tror De, Rafael havde været Rafael, om ikke hans fædre havde vansomt i utilfredsstillet skjønhedstrang?» På samme måte: «Eller er det urimeligt, når jeg siger, at kun den vil frihed, som ved, hvad trældommen er, - eller at kun den slægt kan øve retfærdighed, som har lidt meget under uretfærdigheden?»

Det ligger her uendelige muligheter til ny kulturell utfoldelse. - «Vi er alle filosofer, alle digtere, alle malere.» Tangen blir rent høystemt i sine vyer: «Livet er endnu kun muligheder - som den gjærende vaar, som det stemmende orkester; men kulturen vil bringe alle spirer til at blomstre og alle dissonanser til at smelte i en harmonisk symfoni.»

Fornuften blir en nødvendig del av «det nye menneske». «Ja, først da vil menneskene kunne leve som mennesker, naar de har lært at tænke, - at være i fuld bevidsthed om motiver og følger i alt, hvad der sker.» De må «forsøge, - undersøge, - stadig gå nye veje.» - «Hvis livet i det hele har nogen hensigt, må det vel være denne.» Dette er en tankegang som tvinger seg fram når de undertrykte skal skape et nytt samfunn med frihet og kultur. Det er på en måte deres våpen. «De sidste skal bli de første. For magten tvinger svagheden til at tænke. En virkelig høy kultur når vist ingen slægt uden denne erfaring.»

Denne visjonen om «det nye menneske» er ikke krystall-

klar, og det skal vi vel heller ikke vente. Noen konkret anvisning om hvordan de undertrykte skal løfte seg opp, får vi heller ikke. Skal vi tro at arbeiderbevegelsen var det viktigste midlet, selv om vi bare finner én antydning om det i stykket? Flertallet, sier Tangen, «er i færd med at danne et nyt selskab, som kanskje blir mindre “godt”, men hvor der er rum for alle.» I 1890-årene var det i hvert fall gjennom arbeiderbevegelsen at de små i samfunnet kunne skaffe seg dannelse og opplysning. Og det var gjennom politisk og faglig virksomhet at «ulvene» som Tangen taler om - de som gjennom konkurransesamfunnet skapte seg rikdom og makt på andres bekostning - kunne settes til side. «Ulven behøver kanskje lammet; men lammet - skulde det ikke kunne klare sig uden ulven?»

I Tangens (og Bergenns) visjoner er den sosiale bakgrunnen avgjørende. Det er de små, fattigslige hjem som har frambrakt råstoffet til «det nye menneske». Tangens egen far var typisk nok «en arbejder, - en sjauer. Ellers så var nok hans officielle titel og stilling “inderst”.» Også her er nok modellen Bergenn selv og hans slekt. Faren var nettopp «innerst» - det vil si at han leide husrom på en gård - i Saude i Telemark. Flere av hans kolleger som medlemmer og ledere i den gryende arbeiderbevegelsen hadde tilsvarende bakgrunn.

Faktisk hadde den sosiale bakgrunnen stor betydning for arbeidernes holdninger og handlinger i 1880- og 1890-årene. Sønner av håndverkssvenner og håndverksarbeidere var f.eks. langt lettere å få med i fagforeningsarbeidet enn sønner av håndverksmestere og andre næringsdrivende. Og når det gjaldt dem som hadde vandret inn fra bygdene, var det nettopp sønner av håndverkere, arbeidere og innerster som lettest ble med.¹² Slike trekk antyder en miljøpåvirkning som gir substans til Bergenns visjoner.

Men hvor realistisk var egentlig drømmen om «det nye menneske»? Tvilen må ha vært vanskelig å undertrykke, og dukker opp i stykket gjennom fyllefantene Bummel og Fusel. For den skikkelige Tangen er de naturligvis potensielle streikbrytere og en klamp om foten i arbeidernes kamp for et nytt samfunn. «Ja,» sier Karen ironisk, «men er ikke dette en prøve på det ægte metal, du? - det nye menneske? Hvad?» Tangen har vel ikke noe egentlig svar. Han bare gir dem den krona de ber om: «Drik jer nu så fulde, at I aldrig mere blir ædrue.»

Det er her en konfrontasjon mellom to tendenser, som svarer til det Knut Kjeldstadli har kalt en «fagarbeiderkultur» og en «dagarbeiderkultur». ¹³ Det er idealet om faglig dyktighet, sparsommelighet, dannelse og det å være respektabel

Dette fagforeningsstyret fra slutten av 1890-tallet kan representere de idealene som etter hvert fikk stadig sterkere gjennomslag i arbeiderbevegelsen: Dannelse, disiplin og selvrespekt.

satt opp mot ustadig arbeid, fyll og «uordentlig» livsførsel. Denne dualismen kom til å følge arbeiderklassen og arbeiderbevegelsen framover. Ikke som noe skarpt skille, men som tendenser som slo igjennom med forskjellig styrke i ulike arbeidermiljøer.

I forhold til denne virkeligheten kan visjonen om «det nye menneske» synes håpløst livsfjern. De ideelle krav ble aldri nådd. Likevel kan vi si at utviklingen i forbløffende høy grad har gått i den retningen Bergenn pekte. I løpet av noen tiår skjedde en omveltning i mentalitet og holdninger, som f.eks. fikk jernarbeiderveteranen Godtfred Lindahl til å skrive med stolthet: «Men det som i grunnen har mere verdi enn de materielle forbedringer er at arbeiderne, ved organisasjonens opdragende makt er blitt løftet op på et høiere kulturtrin, de har våknet av sløvheten og fått forståelse av at de har rett til å bli behandlet og leve som mennesker, men også med plikt til å opføre sig som mennesker.»¹⁴

Dette var en utvikling der idealer som dannelse, selvdisciplin og en «ordentlig» livsførsel fikk stadig sterkere gjennomslag i arbeiderklassen. Arbeiderbevegelsens frammarsj

innebar nok kollektiv selvhevdelse, men for mange gikk det hånd i hånd med individuell selvhevdelse. Det gjelder ikke bare de spesielt begavede og dem som klatret til topps i arbeiderbevegelsen, men også den jevne kvinne og mann - folk som framfor alt ville vinne og bevare menneskelig verdighet. Om det til dels innebar å ta opp trekk fra «borgerlig» kultur og omgangsformer, lå det også et klasseperspektiv i det: Vi skal vise at vi ikke er dårligere enn dere, og det er vi som skal overta Norge.

Hva ville Olav Bergenn ha sagt om han hadde levd i dag? 1950- og 1960-årene var en tid for optimisme og framtidstro. Det kunne se ut som om profetier i «Den nye tid» var i ferd med å bli til virkelighet: Utdannelse og kulturell utfoldelse var ikke lenger forbeholdt de få, og mange arbeiderfamilier satset alt på å la sine barn få del i de nye mulighetene. Ved inngangen til 1990-årene er bildet mer broket. Konkurransesamfunnet er på offensiven. Arbeiderbevegelsens tradisjonelle idealer og normer er på vikende front. Stadig flere stiller seg utenfor det normale samfunnslivet. Framtida tilhører «ulvene», kan det se ut for. I forhold til Olav Bergenns idealer bør vi kanskje spørre oss selv: Hva gikk galt?

Epilog

Slutten på «Den nye tid» er stiv og oppstyltet, nærmest uspillelig. Tangen og Leonore skilles. De elsker hverandre, men de sosiale forholdene står i veien. Tangen vil ikke inn i de «høyere kretser». Han appellerer i stedet til Leonore: «(...) stig da helt ned til mig på den jævne grund. Kast overbord al den højbårenhed (...)» Men nei - «Umuligt,» får han til svar. De treffes aldri mer.

Det er naturligvis symbolsk: Borgerskapet sitter fast i posisjoner, tradisjoner og fordommer, og vil ikke dele kår med den framvoksende arbeiderklassen. «Jeg tror nu alligevel på et forsonende princip, på hele menneskeslægtens forening; jeg tror på blodets blanding, på - krydsningen,» sier Karen Tangen tidligere i stykket. Men broren viser en annen vei. Forsoning er umulig. Arbeiderklassen må rive seg løs fra alle bånd og selv finne fram til det nye samfunn og det nye menneske.

Så ender det vel med at Tangen vier sitt liv til arbeiderbevegelsen - til fagorganisasjonen og partiet? Nei, Tangen bærer på et tvetydig forhold til arbeiderbevegelsen. Framtidsoptimismen er paret med mistro til lederne - ja, til organisasjonen overhodet. «Nej, lad arbejderne lære at styre sig

selv,» sier han et sted. «Jeg liker ikke dette med ledere.» Det ender med at han bakker ut og drar til Amerika - for å «se, hvor vidt brødfrugterne kan kultiveres og søge at bestemme en pålitelig methode.» - «Tænk, om vi kunde bringe det derhen, at al nødvendig næring blev saa let tilgjængelig som vand og luft!»

Dette blir også Bergenns løsning på noe som kan ha vært et personlig dilemma. Etter nederlaget i streiken i 1889 trekker han seg gradvis ut av den faglige virksomheten, og opprettholder bare vervet som revisor i Den Typografiske Forening. Var det uttrykk for mistro til organisasjonen og dens umiddelbare muligheter? Fikk frafall og indre splittelse ham til å tape motet? Kanskje er hans valg av psevdonymet Spleen (= livslede) et tegn på mismot og oppgitthet over manglende resultater. Men samtidig er det tydelig at han ønsket å virke på andre felter - «kultivere brødfrugter» eller med andre ord frambringe nødvendig åndelig næring. Skuespillet «Den nye tid» var en begynnelse. Han tok fatt som redaktør av Nordisk Trykkeritidende. Ved siden av ti timers dag i trykkeriet hadde han også sin filosofiske avhandling å tenke på.

Olav Bergenn døde i 1896, 43 år gammel. Hans evner og ambisjoner gjorde ham til en ener og et unntaksmenneske. Men hans idealer og drømmer vokste ut fra grunnleggende holdninger blant selvbevisste fagarbeidere. Samtidig favnet drømmeren og forretningsføreren Bergenn i utpreget grad den dobbeltheten mellom visjonær «romantikk» og nøktern hverdagsrealisme som kom til å følge den framvoksende arbeiderbevegelsen.

Noter

1. Niels Jul-Larsen, *Den Typografiske Forenings historie 1872-1922*, Kra. 1922, s. 355. Olav Bergenn er portrettert på s. 352 ff.
2. Samme sted, s. 356.
3. Jeg viser spesielt til min doktoravhandling *Kamp mot kapitalen. Om fagorganiserte arbeidere i Kristiania ca. 1880-1895*, Oslo 1987, stensil
4. *Aftenposten*, 7.5.1889.
5. *Social-Demokraten*, 15.1.1890.
6. *Social-Demokraten*, 29.11.1890.
7. *Typografiske Meddelelser*, nr. 5 1891.
8. Se kap. III.7 og III.8 i *Kamp mot kapitalen*.
9. *Den Typografiske Forenings historie 1872-1922*, s. 352-353.
10. Samme sted, s. 354.
11. *Foregangsmennene*, Oslo 1965, s. 62-64.
12. *Kamp mot kapitalen*, kap. IV.5.
13. *Jerntid*, Oslo 1989, s. 119 ff. Jfr. min framstilling i *Jern og Metall 100 år. Bind I 1891-1940*, Oslo 1991, s. 34-38.
14. Skrevet i 1936, sitert fra *Jern og Metall 100 år. Bind I 1891-1940*, s. 542.